

מסע הצלב האחרון? המערכה על ארץ-ישראל בראי התעמולה הבריטית, 1917-1918

איתן בר-יוסף

מעבר לחשיבותה האסטרטגית המעשית, המערכה הצבאית על ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה נוהלה על ידי ממשלת בריטניה כתרגיל מובהק בתעמולה. מהלך הקרבות והטקסים שליוו את הניצחון תוכננו, עוצבו ויוצגו כך שיעלו את המורל הלאומי של הבריטים. הנטייה האינסטינקטיבית כמעט לאזכר את מסעות הצלב בהקשר הזה – והנטייה המתבקשת לא פחות להדחיק את האזכורים הללו, פן יבולע לבריטים – חשפו מתחים וסתירות שרחשו מתחת לחזותו האחידה, הבטוחה בעצמה, של האתוס הבריטי האימפריאלי: לא מדובר רק ביחסים השבריריים שבין השלטון הבריטי לבין נתיניו המוסלמים מעבר לים, אלא גם בפער תרבותי וחברתי בתוך בריטניה עצמה, פער בין האנשים שמונו לעמוד בראש מנגנון התעמולה המלחמתי לבין קהל היעד שלהם. הקשיים בגיבושו של קו תעמולתי אחיד מוכיחים כי אוצר הדימויים האוריינטליסטי לא היה מונוליתי כלל ועיקר. ההפך הוא הנכון: האופן שבו הובן ודומיין המזרח היה תלוי מעמד חברתי והקשר תרבותי. המאמר הזה מתחקה אחר הדימויים והנרטיבים שסיפקו מסגרת פרשנית לאירוע של כיבוש פלשתינה/ארץ-ישראל על ידי הבריטים. מטרתו היא להציע מבט חדש על הנוכחות הבריטית בירושלים, ומעבר לכך להדגים כי כל ניסיון להבין את החזון הקולוניאלי חייב להביא בחשבון את

* תודתי נתונה לרוברט יאנג, דרור ורמן ויעקב ורמן על הערותיהם המועילות, כמו גם לרלי שכטר, עידו שחר, יואב אלון, אורן מאירס, אפרים זיכר, שני פייס, גורדון פיק וקווין רוסר על עזרתם. הדיון הנוכחי הוא עיבוד של מאמרי 'The Last Crusade? British Propaganda and the Palestine Campaign, 1917-18', *Journal of Contemporary History* 36, 1 (2001): 87-109. אני מודה ליניב פרקש על התרגום לעברית של המאמר המקורי, ולהוצאת Sage על האישור לפרסם אותו בגירסה הנוכחית.

האינטרסים המנוגדים ואת האתוסים החלופיים שמאפיינים את המרכז האימפריאלי לא פחות מאשר את הפרובינציה הנשלטת.

ב-9 בדצמבר 1917 כבש הצבא הבריטי את ירושלים מידי התורכים, ויומיים אחר כך צעד הגנרל אדמונד אלנבי בראש תהלוכה חגיגית שעשתה את דרכה אל תוך העיר העתיקה. בלונדון פרסם השבועון הסאטירי פאנץ' (Punch) איור שהמחיש את גודל ההישג: תחת הכותרת 'מסע הצלב האחרון' נראה ריצ'רד לב-הארי מביט אל עבר ירושלים ומהנהן בסיפוק, 'חלומי התגשם!'¹

פאנץ' לא היה היחיד שהתרפק בחורף 1917 על זכר המורשת הצלבנית: במהלך המלחמה, וגם הרבה אחריה, נפוצה מאוד הנטייה להתייחס למערכה על ארץ ישראל כאל מסע הצלב 'האחרון' או 'החדש', ולחיילים הבריטיים שלחמו שם כאל צלבנים 'חדשים' או 'מודרניים'. הדבר מתבטא, למשל, בשמות הספרים שבהם תיארו לוחמים וסופרים את מהלך הקרבות: *Khaki Crusaders* (1919), *Temporary Crusaders* (1919), *The Modern Crusaders* (1920), *The Last Crusade* (1920), *With Allenby's Crusaders* (1923), *The Romance of the Last Crusade* (1923) וכן הלאה. אפילו היום ההשוואה בין המערכה הבריטית לבין מסע הצלב עודנה שכיחה מאוד בהיסטוריוגרפיה הפופולרית (Newell 1991: 2).

אלא שדווקא במהלך הקרבות עצמם היו בממסד הבריטי פקידים שסברו כי ההשוואה הזו מופרכת, אולי אפילו מסוכנת. כחודש לפני כיבוש העיר פרסמה לשכת העיתונות הבריטית (The Press Bureau), אחד האגפים במחלקת המידע של הממשלה (Department of Information), את הוראת הצנזורה הבאה:

15 בנובמבר 1917 1:45 אחר הצהריים

הודעה לעיתונות. פנימי וחסוי. (לא לפרסום או הפצה)
ברצוננו להפנות שוב את תשומת לבם של העיתונאים לכך שלא מומלץ לפרסם כל מאמר, פסקה או תמונה שיעוררו את הרושם כי הפעולות הצבאיות נגד תורכיה הן באיזשהו אופן 'מלחמת קודש', מסע צלב מודרני, או שהן נוגעות בכל דרך שהיא לסוגיות דתיות. על פי ההערכות, כ-100 מיליון מנתיני המלך באימפריה הבריטית

1. *Punch*, 19.12.1917, 415.

2. לדוגמה מן השנים האחרונות ראו Spach 1996.

הם בני דת מוחמד, וברור כי ייגרם לנו נזק ניכר אם ניצור את הרושם שהסכסוך שלנו עם תורכיה הוא סכסוך בין הנצרות לאסלאם.³

למותר לציין שפאנץ' לא סומן כאויב העם, ואפילו לא ננזף על ידי הצנזור, אף שדיוקנו של ריצ'רד לביהארי בהקשר הזה, תחת הכותרת 'מסע הצלב האחרון', הפר בעליל את תקנות הצנזורה. אדרבה, אפילו המאמרים הרשמיים שהוזמנו על ידי מחלקת המידע עצמה בפברואר 1918 – מאמרים שנכתבו בארץ-ישראל על ידי פקידים בריטים ונשלחו, בתיווכה של המחלקה, אל מערכות העיתונים בלונדון – הרבו להתייחס במפורש לרעיון הצלבני. מאמר אחד כזה נפתח במילים: 'כמו בימי הצלבנים כך גם היום, חיילי המערב מבקרים בכנסיות ירושלים ובית לחם לשם תפילה והודיה'. בהמשך נכתב כי 'שניים מן המפקדים שמילאו תפקיד חשוב ביותר במערכה על חלקה הדרומי של ארץ-ישראל הם צאצאים לאבירים שלחמו במלחמות הצלבנים'.⁴ כעבור חודש הפיצה מחלקת המידע סרט רשמי בן ארבעים דקות, שכותרתו הצלבנים החדשים: עם הכוחות הבריטיים בחזית ארץ-ישראל.⁵ ואף על פי כן, אפילו באוקטובר 1918 – בתגובה למברק מהמטה הבריטי במצרים שהתרעם על התייחסות בטיימס (Times) ל'מסע הצלב החדש הזה' – העיר צנזור המברקה כי 'הצנזורים היושבים כאן קיבלו זה כבר הוראות לנקוט משנה זהירות באישור הביטוי "מסע צלב"'.⁶

כיצד, אם כן, אפשר להסביר את הסתירה הזו? האם היה זה בלבול ביורוקרטי גרידא, שבו זרוע אחת של הממשלה פעלה בתום לב כנגד רעותה, או שמא רמז לשניות עמוקה יותר? מה משמעותו התרבותית והדתית של דימוי מסע הצלב בתרבות האנגלית, ומדוע היה חשוב כל כך לעודד, או להדחיק, את הדימוי הזה בהקשר של הנוכחות הבריטית בארץ-ישראל? מה ניתן ללמוד ממסע התעמולה שליווה את כיבוש ירושלים על האתוס האימפריאלי הבריטי בכלל, ועל החזון הבריטי ביחס לעתיד המזרח התיכון בפרט?

3 PRO, Kew, Notice D.607, 15 November 1917, FO/395/152, no. 218223. ההודעה שולבה בתוך 'הנחיות רשמיות של לשכת העיתונות'; ראו עותקים ב-HO/139/19/78. ראו גם Hopkin 1970.

4 וינגייט אל משרד החוץ, 14 בפברואר 1918, FO/371/3383, fo. 98-9.

5 על הסרט ראו Smither 1994, פריט IWM 17.

6 הערה של הצנזור על מזכר שנשלח ללשכת העיתונות מן ה-M.I.7.A., 28 באוקטובר 1918, HO/139/27.

מאמר זה ידגים כי מעבר לחשיבותה האסטרטגית המעשית, המערכה הצבאית על ארץ ישראל נוהלה על ידי ממשלת בריטניה כתרגיל מובהק בתעמולה; מהלך הקרבות והטקסים שליוו את הניצחון תוכננו, עוצבו ויוצגו כך שיעלו את המורל הלאומי של העם הבריטי.⁷ אחרי הכול, ארץ-ישראל לא היתה שלל אימפריאלי רגיל, אלא 'ארץ הקודש', רוויה בדימויים דתיים והיסטוריים. הקריקטורה שפורסמה בפאנץ' מוכיחה שאחד הדימויים שנצרכו במיוחד בזיכרון הקולקטיבי היה כישלוננו של ריצ'רד לב-הארי לכבוש את ירושלים.

אלא שהנטייה האינסטינקטיבית כמעט לאזכר את מסעות הצלב בהקשר הזה, והנטייה האינסטינקטיבית לא פחות להדחיק את האזכורים הללו, חשפו מתחים וסתירות שרחשו מתחת לחזותו האחידה, הבטוחה בעצמה, של האתוס הבריטי האימפריאלי. כך, למשל, ברור שלא היה כל צורך לפרסם את הודעת הצנזורה אלמלא החשדנות הדתית והתרבותית ששררה בין השלטון הבריטי (הנוצרי) לבין נתיניו (המסלמים) שמעבר לים. אבל הקשיים בגיבושו של קו תעמולתי רשמי העידו גם על פער תרבותי וחברתי בתוך בריטניה עצמה, פער בין האנשים שמונו לעמוד בראש מנגנון התעמולה המלחמתי לבין קהל היעד שלהם. כפי שנראה, עולם הדימויים שליווה את המערכה על ירושלים לא רק ממחיש את האמביוולנטיות שהפגינו הבריטים כלפי כיבוש הארץ, אלא גם פורש בפנינו את הרבדים החברתיים, התרבותיים והדתיים שמסבירים למעשה את האמביוולנטיות הזו.

מסע התעמולה שעסק בכיבוש ירושלים מאפשר לנו לחשוב מחדש לא רק על מקומה של ארץ-ישראל בתרבות האנגלית, אלא גם על משמעותו הרחבה יותר של ייצוג אוריינטליסטי. ההנחה כי אוצר מילים, רעיונות ודימויים שיחקו תפקיד מכריע בכינונו של המנגנון הקולוניאלי כבר נידונה בהרחבה בספרו פורץ הדרך של אדוארד סעיד, אוריינטליזם. אולם סעיד, מעריץ מושבע של מוזיקה קלאסית ורומנים אנגליים עבי כרס, התייחס כמעט אך ורק לתרבות גבוהה, אליטיסטית,

⁷ התעמולה הבריטית במהלך מלחמת העולם הראשונה תוארה לא פעם כ'תרגיל מרשים באלתור'. מנגנון התעמולה היה אמנם מאורגן בצורה מסורבלת ובעייתית, אבל ספק אם הניהול הכושל הזה אכן מסביר את הסתירות שאפיינו את השימוש בדימוי מסע הצלב. מחלקת החדשות (The News Department), שהוקמה במשרד החוץ עם פרוץ המלחמה כדי לשרת את עיתונאי בנות הברית והמדינות הנייטרליות, תפקדה למעשה (אם כי לא באופן רשמי) כגוף האחראי על קביעת מדיניות התעמולה. המחלקה המשיכה למלא את התפקיד הזה גם לאחר שמחלקת המידע (Deptment of Information) הוקמה בפברואר 1917. והעיקר, דומה כי בחודשים שלפני ואחרי כיבוש ירושלים (סתיו 1917 עד אביב 1918) נשלטה התעמולה שעסקה במערכה על ארץ ישראל בידי אדם אחד – סר מארק סייקס. ראו Sanders and Taylor 1982: 1, 26, 64 and *passim*; Adelson 1975: 241, 245-248.

מבלי להביא בחשבון את האופן שבו עשוי היה אוצר המילים הזה להשתקף בהקשרים תרבותיים אחרים (Young 1990: 133). המכתבים והמזכרים שבהם דנו הפקידים הבריטים בעיצוב התעמולה בנושא עתיד ארץ-ישראל מספקים זירה אידאלית לבחון את השאלה הזו, משום שהתעמולה, שאחרי הכול עוסקת ביצירת דימויים פופולריים והפצתם, היא המקום שבו מקבל השיח האוריינטליסטי ביטוי מוקצן ומודע לעצמו. הלבטים, ההסתייגויות, ובעיקר תחושת הכישלון שעולה מתוך התכתובת הרשמית, מוכיחים שאוצר הדימויים האוריינטליסטי לא היה מוגוליטי כלל ועיקר. ההפך הוא הנכון: האופן שבו הובן ודומיין המזרח היה תלוי מעמד חברתי והקשר תרבותי; כל ניסיון להבין את החזון הקולוניאלי חייב להביא בחשבון את האינטרסים המנוגדים ואת האתוסים החלופיים שמאפיינים את המרכז האימפריאלי לא פחות מאשר את הפרובינציה הנשלטת.

המאמר הזה מתחקה אפוא אחר הדימויים והנרטיבים שסיפקו מסגרת פרשנית לאירוע של כיבוש פלסטין/ארץ-ישראל על ידי הבריטים. מטרתו כפולה: להציע מבט חדש על הנוכחות הבריטית בירושלים, אך בה בעת להדגים כיצד ניתן לחשוף את הבקיעים והסתירות, שהם חלק בלתי-נפרד מן הישות המטרופוליטנית עצמה.

לוי ג'ורג': 'התורכי חייב להסתלק'

כשראש הממשלה דיוויד לוי ג'ורג' נפגש עם אלנבי ביוני 1917 כדי לדון בהתקדמות הצפויה בזירת ארץ-ישראל, הוא הודיע לגנרל כי קבינט המלחמה רוצה בירושלים כמתנת חג מולד עבור האומה הבריטית (Lloyd George 1936: 1090-1091). כבר מתחילת המלחמה האמין לוי ג'ורג' כי רק פעולה צבאית במזרח התיכון תוכל לשבור את הסטטוס קוו בחזית המערבית ולקרב את ניצחונן של בנות הברית, אבל המערכה על ארץ הקודש גם העניקה לראש הממשלה אפשרות להתמקד באחד התחומים החביבים עליו ביותר – העיסוק בהסברה, בפרסום ובתעמולה (Hughes 1996). בדיון שהתקיים בקבינט המלחמה ב-2 באפריל 1917 'הודגשו מאוד היתרונות המורליים והפוליטיים הצפויים מן ההתקדמות בארץ-ישראל, ובייחוד מכיבושה של ירושלים, אשר, כפי שצוין, יתקבל בסיפוק עצום בכל רחבי המדינה'. ניצחון בארץ-ישראל, 'ללא שום קשר להיבטיו הצבאיים גרידא', עשוי לשכך את 'השפעותיו המדכאות של המצב הכלכלי הקשה'.⁸ ההיסטוריון הצבאי

מת'יו יוז טען לאחרונה, כי 'הקסם הרומנטי של התקדמות חיל המשלוח המצרי- [Egyptian Expeditionary Force] דרך שטחים בעלי משמעות היסטורית ודתית עמוקה לא תרם במיוחד לאובייקטיביות של המחקר' (Hughes 1996: 62). למעשה, הקסם הרומנטי הזה הוא שהיה אחראי, במידה לא מבוטלת, להחלטה ליזום את המערכה מלכתחילה.

לוי ג'ורג' ביקש להכין את דעת הקהל לפעולה הצבאית הצפויה במזרח התיכון. לכן הורה לממונה על מנגנון התעמולה הבריטי, הסופר והעיתונאי ג'ון באקן (Buchan), לפתוח במסע הסברה ולדאוג לפרסומם של מאמרים בעיתונות הבריטית, שיבהירו כי יש לפתור אחת ולתמיד את בעיית עריצותה ואכזריותה של האימפריה העוסמאנית. המסר שנבחר היה 'התורכי חייב להסתלק'.⁹ סר מארק סייקס (Sykes), המומחה הבכיר של הממשלה לענייני המזרח התיכון ומי שהיה אחראי, כמעט בלעדית, על ענייני התעמולה הקשורים בחזית המזרחית, מיהר לכתוב מאמר ברוח זו, שפורסם בעילום שם בטיימס ב-20 בפברואר 1917, ואחר כך הופץ כחוברת בעשרת אלפים עותקים (פרידמן 1987: 196).

התעמולה בנושא עתידה של האימפריה העוסמאנית היתה זה כבר נושא שנוי במחלוקת בקרב חברי ההנהגה הבריטית. במשרד המלחמה, תחת פיקודו של לורד קיצ'נר (Kitchener), הוטרדו מאוד מהאפשרות שהמסלמים יכריזו על מלחמת קודש נגד בריטניה. בנובמבר 1914, בעידודם של הגרמנים, הכריז הסלטאן העוסמאני על ג'האד נגד הבריטים, ואף שקריאתו לא עוררה שום תגובה משמעותית בקרב המאמינים, הפקידים הבריטים חששו כל העת ממרד מסלמי שיפרוץ, למשל, בהודו (פרומקין 1994: 83-84, 93-94).¹⁰ במקביל ניסו, כמובן, אנשי המחלקה הערבית של משרד החוץ (Arab Bureau) לשכנע מנהיגים ערבים למרוד בשלטון העוסמאני ולתמוך בבנות הברית (Westrate 1992). הסוגיה הדתית היתה אפוא חרב פיפיות: המסלמים היו אויבים, אבל גם נתינים ובני ברית פוטנציאליים. זאת הסיבה שהוחלט להתרחק ככל האפשר מסוגיות דתיות. הוראת צנזורה רשמית שהופצה בדצמבר 1914, וחודשה במארס 1915 ובפברואר 1916, קבעה כי 'יש להימנע מפרסום כל עניין שעלול להשפיע לרעה על דעת הקהל המסלמית. יש להמעיט ככל האפשר בדיון בשאלת הח'ליפות'.¹¹

⁹ לוי ג'ורג' אל באקן, 1 בפברואר 1917, FO/395/139, no. 42320. ראו גם פרידמן 1987: 195-197.

¹⁰ ראו גם Antonius 1938: 126-148; Busch 1971: 8, 27, 32. קיצ'נר, גיבור מלחמת סודאן ומלחמת הבורים, טבע ביוני 1915.

¹¹ Official Press Bureau Instructions, D.122, 24 December 1914; D.186, 16 March 1915; D.363, 21 February 1916, HO/139/19/78.

התכתובת הממשלתית מלמדת, שתפיסה דומה גם מאחורי הודעת הצנזורה שבה פתחנו. ב־12 בנובמבר 1917 כתב המייג'ור יו ת'ורנטון (Thornton), ששירת בקבינט המלחמה האימפריאלי, לבאקן: 'אני שולח אליך את הפתק המצורף, למקרה שתמצא בו עניין. שלח לי אותו לפני ימים אחדים ידיד של הלורד מילנר, אדם בעל קשרים הדוקים עם המזרח'. אלפרד מילנר (Milner), שכבר ב־1892 פרסם את הספר אנגליה במצרים, שבו קרא לחיזוק השליטה הבריטית בקאהיר, נחשב אחד המייצגים הבולטים ביותר של האימפריאליזם הבריטי. לשיקול הדעת שלו ושל חבריו היה תפקיד מכריע בקביעת המדיניות הרשמית. לאיגרתו של ת'ורנטון צורף גזיר עיתונות מן האיבנינג סטנדרד (*The Evening Standard*), מ־8 בנובמבר, שבו נכתב כי 'ירושלים עצמה מאוימת כעת ישירות, ובמשך אלף שנה הוחזקה בידי ה"כופרים". אם נכבוש את העיר, פירוש הדבר שלראשונה יתנוסס מעל חומותיה דגלה של אומה נוצרית'. ידידו הנרגז של הלורד מילנר הוסיף בכתב יד: 'האם לא היה יכול הצנזור להסביר לעורך שאין תבונה יתרה בהערות מסוג זה, לאור העובדה שבני הברית הקרובים לנו ביותר באותה חזית הם מלך חג'אז ויתר ראשי השבטים בערב, שהם מסלמים אדוקים הרוחשים כבוד עצום לירושלים ולכל המקומות הקשורים באלוהינו [...]'.¹²

סביר להניח שהנזיפה הזו היא שגרמה לאנשי לשכת העיתונות לפרסם כעבור שלושה ימים, ב־15 בנובמבר, את הודעת הצנזורה האוסרת על כלי התקשורת לרמוז כי 'הפעולות הצבאיות נגד תורכיה הן במובן כלשהו "מלחמת קודש"', מסע צלב מודרני, או שהן נוגעות בכל דרך שהיא לסוגיות דתיות.¹³ בדומה להודעות הצנזורה הקודמות, או לפתק ששלח ידידו של מילנר, הודעת הצנזורה החדשה הציגה, בסך הכול, הנחיות טקטיות. כל אדם 'בעל קשרים הדוקים עם המזרח', כמו מילנר וידידיו, היה מבין מיד כי 'לא מומלץ' לרמוז שהמלחמה נגד תורכיה היא מסע צלב מודרני, משום שהדבר עלול לגרום 'נזק ניכר'. לא מומלץ, אבל לא בהכרח לא נכון. עצם הצורך להכחיש או להדחיק את הרעיון שהמערכה על ירושלים היא 'מסע צלב חדש' רק הגביר, למעשה, את הרלוונטיות של הדימוי: בעצם קיומה כאקט צנזוריאלי מודע, הודעת הצנזורה אשררה את הדבר שביקשה לכאורה להסתיר.

למרבה האירוניה, כדי לקרוא תגר על התפיסה כי בלב המאבק בין בריטניה

12 ת'ורנטון אל באקן, 12 בנובמבר 1917, FO/395/152, no. 218223.

13 Notice D.607, FO/395/152, no. 218223.

לתורכיה ניצבת יריבות דתית, הודעת הצנזורה מדגישה ביתר שאת את המתח הנוצרי-מסלמי בתוך המסגרת האימפריאלית הבריטית, שבה ההשתייכות האימפריאלית היתה אמורה להתעלות מעל, ואפילו למחוק לגמרי, הבדלי דת. אלא ש'נתיני המלך בני דת מוחמד' לא בהכרח חשבו כך, ולראיה המברק ששיגר אלנבי למשרד המלחמה ב-2 בדצמבר 1917, שבו כתב: 'עקב אי-רצונם של הפתנים [Pathans] בפלוגת הרובאים ה-58 להילחם נגד בני דתם, התורכים, נאלצתי להסיג את הפלוגה הפתנית מקו החזית לצורך תעסוקה בקווי האספקה'.¹⁴ מבחינתם של הפתנים קדמה השייכות הדתית לחובה האימפריאלית, והפעולות הצבאיות נגד תורכיה היו קשורות בעליל בסוגיות דתיות.¹⁵

אין זה מפתיע אפוא לגלות שחודשים ספורים לפני הקרב המכריע על ירושלים קידמו במחלקת המידע בהתלהבות את רעיון מסע הצלב. כשסטיבן גייסלי (Gaselee), אחד הפקידים הצעירים והמוכשרים במשרד החוץ, החל לתרגם את הנחיותיו הכלליות של באקן עבור קמפיין 'התורכי חייב להסתלק' לרשימה קונקרטית של פרסומים, הוא כלל בה סעיף שנקרא 'ארץ הקודש: מסע צלב חדש'.¹⁶ במכתבים ששיגר לאנשי אקדמיה, שהתבקשו להתגייס למאמץ המלחמתי על ידי כתיבת מאמרים פטריוטיים, סקר גייסלי את האינטרסים הצרפתיים, הערביים והבינלאומיים באזור, אבל סיכם את דבריו במילים הבאות: 'ועם זאת, ראש הממשלה ובאקן מבקשים להדגיש, בייחוד בעיתונות הכנסייתית, את הפן הסנטימנטלי, הרומנטי והדת של המערכה בארץ-ישראל, ואם תחשבו על מסעות הצלב בזמן שתכתבו את המאמר, אני סמוך ובטוח שתשיגו את התוצאות שלהן קיוו'.¹⁷ גייסלי כתב ימים ספורים בלבד לאחר שקבינט המלחמה שיבח את 'היתרונות המורליים והפוליטיים הצפויים מן ההתקדמות בארץ-ישראל'. קבינט המלחמה לא פירט באילו יתרונות מדובר, אולם מבחינתו של גייסלי הללו היו קשורים בקשר בל יינתק ל'מה שניתן לכנותו מסע הצלב החדש לשחרורה של ארץ הקודש'.¹⁸ מחברה של הודעת הצנזורה (ייתכן שהיה זה גייסלי עצמו) ראה את הדברים באופן דומה.

14 המטה הכללי במצרים אל משרד המלחמה, 2 בדצמבר 1917, WO/33/946, no. 8638.

15 השלטונות ניסו להמעיט מחשיבות האירוע הזה, כמובן, אבל בעקבות כיבוש העיר נמסר לממשלת הודו כי 'יש להדגיש במיוחד, בתעמולה ובמקומות אחרים [...], את העובדה שהכוחות ההודיים זכו בכבוד לשמור על המקומות הקדושים לאסלאם בירושלים'. וינגייט למשרד החוץ בהודו, 13 בדצמבר 1917, FO/395/152, no. 236464. ראו גם Omissi 1999: 14-15, 25, 199.

16 [Gaselee], (April 1917), FO/395/139. על גייסלי ראו Sanders and Taylor 1982: 49.

17 גייסלי אל בנסון, מנהל קולג' מודלין, קיימברידג', 10 באפריל 1917, FO/395/139.

18 גייסלי אל לסטרינג', 11 באפריל 1917, FO/395/139.

למעשה, אלמלא היה הדימוי הצלבני אינסטינקטיבי כל כך, מיידית כל כך, לא היה מתעורר כל צורך להזהיר מפני השימוש בו. אלא שהדימוי לא היה בהכרח מיידית, לפחות לא עבור כולם. כדי להבין מדוע, יש לבחון תחילה את ההקשרים התרבותיים והחברתיים של הדימוי הצלבני בעשורים שקדמו למלחמה.

מלחמת העולם הראשונה ודימוי הצלבן

'הוד מלכותך, רק קרב הלום ואראה לך את ירושלים!' כה סח האביר האמיץ, סר בריאן דה גרני. 'לא ולא', השיב המלך ריצ'רד בן אנגליה, והליט פניו בשריונו, דמעות מציפות את עיניו, ובידיים מורמות אל על קרא: 'אלוהים שבשמים, נושא אני תפילה אליך שלעולם לא אראה את עיר הקודש, אם נגזר שלא אוכל להצילה מיד אויביך!' (Gilbert 1923: 1)

הקטע הזה, שהודפס באותיות גותיות, לקוח מהפסקה הפותחת את ספרו של המייג'ור ויויאן גילברט *The Romance of the Last Crusade* (Gilbert 1923) – תיאור אוטוביוגרפי, צבעוני להפליא, של שירותו הצבאי בארץ-ישראל במהלך המלחמה. הפרק הראשון בספר הוא מעין הקדמה בדיונית: הוא מציג את בריאן גרני הצעיר, 'שאך זה סיים את שנת לימודיו הראשונה באוקספורד – תוצר טיפוס של בית הספר הפרטי באנגליה' (עמ' 2), משתזף על מדשאת בית האחוזה שלו וקורא בספר שפסקה ממנו צוטטה לעיל. בריאן, שנתקף התרגשות עצומה למקרא הרפתקאותיו הרומנטיות של אחד מאבות אבותיו, אותו 'אביר אמיץ', מכריז: 'כדי ללחום למען המטרה הנעלה הזו, כדי להשתתף באותו מסע צלב אחרון, ברצון אניח את עצמותי בארץ הקודש! הו, לו רק זכיתי ללכת בעקבותיהם של אותם אבירי קדם, להשלים בחיי ולו דבר אחד בעל ערך אמיתי!' (עמ' 5). בדיוק ברגע זה יוצאת אליו אמו, הליידי מרי, מנופפת בגיליון של הדיילי טלגרף (*Daily Telegraph*), השמרן והפטריסטי שבעיתוני בריטניה, ומכריזה כי פרצה המלחמה. בריאן נסער כולו: 'הוא כמעט הרגיש כיצד דמו של בריאן דה גרני, שזרם בעורקיו, עולה לראשו' (עמ' 7).

הסצינה הזו מצוטטת באריכות בספרו של פיטר פארקר *The Old Lie: The Great War and the Public School Ethos*, ואין זה קשה להבין מדוע; היא מדגימה

היטב את תרומתם של בתי הספר הפרטיים בבריטניה, וגם של אוקספורד וקיימברידג', לעיצובו של דור שלם של צעירים נלהבים שראו במלחמה הזדמנות פז לממש את עקרונות האתוס הג'נטלמני שעליו גדלו, אתוס שאבירות, כבוד, אצילות רוח, פטריוטיות ורוח ספורטיבית שימשו בו בערבוביה (Parker 1987: 228-229). דמות האביר, או הצלבן, מילאה תפקיד מרכזי באתוס הזה,¹⁹ בעיקר הודות לספריו של סר ולטר סקוט (Scott), אייבנהו (1820) והקמע (1825), שהציגו את מסעות הצלב כפרק מפואר ומכריע בצמיחת הלאומיות האנגלית (Ragussis 1995: 106-107). לאור ההדפסות החוזרות ונשנות של ספרי סקוט לאורך המאה ה-19, ונוכח החקיינים הרבים שקמו לו, קשה להגזים בהשפעתם של הספרים הללו על הפצתו של קוד האבירות (Shadur 1999: 84-91).

בבתי הספר הפרטיים למדו, כמובן, רק בני המעמדות העליונים והמיוחסים. שורה ארוכה של סוכני תרבות – כגון עיתוני נוער וספרים פופולריים, אגודות מיסיונריות או תנועות נוער – שמו להם למטרה להפיץ את האתוס הג'נטלמני בקרב ילדי המעמד הבינוני ומעמד הפועלים (MacKenzie 1986), אבל אפילו המצליחה ביותר מבין תנועות הנוער שקמו בעשור הראשון של המאה ה-20, תנועת הצופים של באדן-פאול (שנוסדה ב-1908), הכתה שורש בעיקר בבתי הספר הפרטיים, וחלפו שנים עד שזכתה להצלחה גם בקרב המעמדות הנמוכים. גילברט חשב שכל החיילים הבריטים היו צלבנים, בין אם ידעו זאת בין אם לאו: 'רוח הצלבנים שרתה על כל הגברים האלה שלי שהתכוונו בשמחה כל כך גדולה להרפתקה הכבירה!' (עמ' 37). אף על פי כן, הוא נפעם כשחשב על הרומנטיקה שהציפה לפתע את חיי חייליו – שעד אז היו 'משמימים וחסרי עניין כאותם ספרי חשבונות שניהלו במשרדים לונדוניים קודרים' – כשנישאו הרחק מ'חדרי השינה הקטנים והמחניקים' שלהם אל ארץ רוויה ב'אלפי זיכרונות של כל אותם צלבנים נאצלים' (עמ' 110-111).

הטון המתנשא של גילברט מראה שלאמיתו של דבר, האתוס הצלבני היה מזוהה בעיקר עם קבוצה חברתית מסוימת מאוד ומיוחסת מאוד. המייג'ור-ג'נרל גאי דוניי (Dawnay), ששירת במטה הכללי בארץ ישראל ונמלא התרגשות עצומה מכיבוש ירושלים, נזכר ב'אחד מאבות אבותיו, הצלבן שהרג את הסרציני ואת האריה על גבעות אלה ממש!²⁰ עבור דוניי, בדיוק כמו בריאן גרניי הבדיוני, דימוי

¹⁹ Fussell 1975; Girouard 1981; Bey 1987; Siberry 1995.

²⁰ מכתב הביתה, 13 בדצמבר 1917, IWM 69/21/2, Papers of Major-General G.P. Dawnay, 'Egypt and Palestine 1916-1917' box 2.

הצלבן וההיסטוריה של מסעות הצלב היו חלק בלתי-נפרד מזהותו המשפחתית והחברתית. בכך הוא נבדל מהחיילים הפשוטים, בני מעמד הפועלים, שלא הרבו להשתמש בדימוי הצלבני. סקירה של יומנים, מכתבים וזיכרונות מתקופת המלחמה מגלה כי זכר מסעות הצלב מילא תפקיד שולי, אם בכלל, באופן שבו הבינו החיילים את שירותם בארץ-ישראל.²¹ אפילו ספרי זיכרונות שראו אור אחרי המלחמה ובשמים נעשה שימוש בדימוי הצלבני – למשל *Khaki Crusaders* של קופר (1919), *Temporary Crusaders* של סומרס (1919), *The Modern Crusaders* של אדמס (1920) ואחרים – כמעט שלא התייחסו למסע הצלב בטקסט עצמו, ובחלק מהמקרים, בעיקר בספרים שהתבססו על יומנים שנכתבו בזמן הקרבות, אין התייחסויות כאלה כלל. עבור אנשי התעמולה שעסקו בייצוג האירועים בארץ-ישראל, לעומת זאת, היתה המטפורה הצלבנית אינסטינקטיבית, ברורה מאליה, מאחר שהיתה מושרשת בחינוך שקיבלו ובמעמדם החברתי: באקן למד בברייסנוז קולג', אוקספורד; סייקס למד בבית הספר הפרטי בומונט ואחר כך בג'יזס קולג', קיימברידג'; גייסלי למד בבית הספר הפרטי היוקרתי ביותר, איטון, ואחר כך בקינגס קולג', קיימברידג'. גייסלי, חוקר נלהב של ימי הביניים, תואר כ'חובב מושבע של העבר [...]. עד סוף חייו נדמה כי נע בטבעיות גדולה בין נסיכים, חשמנים ופטריארכים, כאילו חי בתוך רומן היסטורי'.²² האמונה הנוצרית שיחקה תפקיד מרכזי בהתרפקות הזו על ימי הביניים בכלל ועל מסעות הצלב בפרט. כאנגלו-קתולי אדוק היה גייסלי יכול להתרפק על התרבות הנוצרית שקדמה לרפורמציה בצורה שלא היתה עולה על דעתו של פרוטסטנטי מהזרם האנגליקני המרכזי, והיתה מזעזעת עד היסוד מאמין מהזרם הנון-קונפורמיסטי הרדיקלי.²³ ואמנם, העובדה שאנגלו-קתולים

21 הניתוח הזה מבוסס על כחמישים יומנים, אסופות מכתבים וכתבי יד השמורים באוסף מחזון המלחמה האימפריאלי (IWM), וכן על כשלושים ספרים ביוגרפיים שיצאו לאור בשנים שאחרי המלחמה, 15 ספרי היסטוריה צבאית וחמישה עיתונים צבאיים שהוצאו לאור על ידי החיילים עצמם. התמקדתי בעיקר בכתבים בריטים, עם כמה חריגים אוסטרלים ודרום-אפריקנים, ששירתו בחזית ארץ-ישראל בין קיץ 1917 לאביב 1918, רובם כחיילים פשוטים או כקצינים זוטרים.

22 *The Cambridge Review*, 23.10.1943, 25.

23 מפאת קוצר היריעה אין ביכולתי לעמוד על כל הניואנסים התאולוגיים, התרבותיים והחברתיים שהפרידו בין הכתות הנוצריות השונות בבריטניה של תחילת המאה ה-20. באופן כללי, אפשר להצביע על הבחנה בסיסית בין ארבעה זרמים נוצריים: (א) הכנסייה האנגליקנית (Anglican Church), שנוסדה לאחר שהגרי השמיני ביטל ב-1534 את סמכותו של האפיפיור על הכנסייה באנגליה. כנסייה זו היא זרם פרוטסטנטי שמהווה, למעשה, את דתה הרשמית של המדינה; הריבון הוא ראש הכנסייה האנגלית (Church of England); (ב) הקתולים באנגליה (Roman-Catholics), שאינם מכירים בריבונותה של הכנסייה האנגליקנית וממשיכים לראות באפיפיור את הסמכות הדתית העליונה; (ג)

רבים נמנו עם בני המעמדות העליונים והאריסטוקרטיה עוזרת אף היא להסביר מדוע היה דימוי הצלבן תלוי מעמד חברתי. סייקס, שהיה קתולי ממש, הפך את הרפליקה של אנדרטת האבן הימי-ביניימית שניצבה בסמוך לשערי אחוזתו לאנדרטת מלחמה מודרנית: חברים, איכרים-אריסים ועובדי אחוזה שנהרגו במלחמה הגדולה הונצחו בה בתור צלבנים חדשים. כשסייקס מת, ב-1919, דמותו שלו הוטבעה באנדרטה כצלבן, שכופר מסלמי לרגליו וירושלים מאחוריו (Leslie 1923: 294). אם בחייו הצליח סייקס לתמרן בין שלל האינטרסים הבריטיים המורכבים והסותרים במזרח התיכון, הרי שדמותו כאביר אריסטוקרטי עטוי שריון רומזת כי מתחת למדיניותו השפויה, הזהירה, הסתתרה כל העת שאיפה אימפריאלית חסרת פשרות. הקשר הזה בין מעמד חברתי, אוריינטליזם ומסעות הצלב בא לידי ביטוי קיצוני בדמותו החידתית של לורנס איש ערב, איש המחלקה הערבית של משרד החוץ. תומס אדוארד לורנס (Lawrence), שנולד בוילס לאב אירי ואם סקוטית, עודד את האגדה שאחד מאבות אבותיו היה סר רוברט לורנס, מבני לווייתו של ריצ'רד לב-הארי (Hudson 1995: 52). מומחיותו האקדמית היתה בהיסטוריה צלבנית. עבודת המחקר שלו, שעסקה בהשפעת מסעות הצלב על הארכיטקטורה הצבאית באירופה, פורסמה ב-1936 תחת הכותרת Crusader Castles. במהלך שירותו בחצי האי ערב היה דומה כי מחלפותיו הערביות של לורנס ופגיונו המוזהב מדחיקים את אישיותו הצלבנית, אבל ברגע האמת היתה זו תמיד פרסונת הצלבן שגברה. כשהזמין אותו אלנבי להשתתף בטקס הכניסה לירושלים, הסיר לורנס את מחלצותיו הערביות ושאל מדים, דרגות אדומות וקובע פלז, 'עד שנראיתי כמו מייג'ור בצבא הבריטי' (Lawrence 1935: 453). סדרת ההרצאות של העיתונאי האמריקאי לוֹאֵל תומאס (Thomas), שלמעשה אחראי להפיכתו של לורנס למיתוס,

אנגלו-קתולים (Anglo-Catholics), מאמינים פרוטסטנטים שמשתייכים לכנסייה האנגליקנית הרשמית, אבל מדגישים דווקא את השורשים הקתוליים של הזרם האנגליקני ומבקשים לחקות את הטקסיות הדרמטית שמאפיינת את הפולחן הקתולי; (ד) הנון-קונפורמיסטים, או 'הפורשים' (Dissenters). אלה הם פרוטסטנטים קיצונים שאינם שייכים לכנסייה האנגליקנית משום שלטעמם היא לא התרחקה מספיק מאותם שורשים קתוליים. להבחנה הדתית הזו היתה בתחילת המאה ה-20 משמעות היררכית-תרבותית: הזרם האנגליקני המרכזי מוקם בין האנגלו-קתוליות ה'גבוהה' (כלומר התובענית, המצועצעת) לבין הנון-קונפורמיזם ה'נמוך' (כלומר הפופולרי, הנגיש). את ההיררכיה הזו אפשר גם לתרגם, בהכללה גסה, להיררכיה חברתית: בגלל האלמנט הרדיקלי שלהם, הנון-קונפורמיסטים זוהו בעיקר (אם כי לא רק) עם בני מעמד הפועלים והמעמדות הנמוכים; האנגלו-קתולים נמנו, מסיבות היסטוריות, עם בני המעמדות העליונים (אם כי גם המהגרים העניים מאירלנד היו כמובן קתולים); ואילו האנגליקנים היו זרם מרכזי גם מבחינה מעמדית החברתית. ראו McLeod 1996.

פורסמה תחילה בלונדון תחת הכותרת 'מסע הצלב האחרון', למרות (ואולי בגלל) הלבוש הערבי. המיתוס של לורנס משקף את הפנטזיה האנגלית לטשטש אחת ולתמיד את ההבדלים בין מזרח למערב, אבל גם להבטיח כי תחת הכסות המזרחית המטעה שוכן לבטח אביר צלבני, נאמן לעמו ולייעודו.

אסור לשכוח, כמובן, כי זירת פעילותו של לורנס לא היתה ירושלים או אפילו ארץ הקודש, אלא דווקא דיונות החול הזהובות של חצי האי ערב. כלומר, שליחותו האימפריאלית של לורנס נתפסה כ'מסע צלב' אף שלא נוהלה כמאבק ספציפי לשחרור ארץ-ישראל מידי המוסלמים, ואפילו לא כמאבק דיכוטומי בין מוסלמים לנוצרים (שהרי בני בריתו של לורנס היו מוסלמים אף הם); שליחותו נקראה 'מסע צלב' כי שיקפה, באופן מטפורי למדי, את הפער התרבותי והגאוגרפי שבין מזרח למערב.

תהליך המטפוריזציה הזה מוכיח שכדי לזהות את המתחים ואת הסתירות הנחבאים במרכז המטרופוליטני עצמו, עלינו לא רק להתחקות אחר ההבדלים בין עולמן התרבותי של קבוצות חברתיות שונות, אלא גם לעקוב אחר השינויים שחלים ללא הרף במשמעותן של קונספציות תרבותיות. עלינו לבחון את המושגים בהקשר פוליטי וחברתי נתון, ולא להסתפק בפרשנות על-זמנית, על-היסטורית שלהם. זכר מסעות הצלב אמנם המשיך למלא תפקיד מרכזי בתרבות האנגלית, אבל במהלך המאה ה-19 הלך המושג 'מסע צלב' ונותק מהקשרו ההיסטורי המקורי. סיפורי המלך ארתור, הקרב הסמלי של האביר סנט ג'ורג' (הקדוש הפטרון של אנגליה) בדרכון וקורותיו של ריצ'רד לב-הארי הפכו, עם הזמן, לחלק מאותו אתוס אבירי. התוצאה היתה נרטיב מבוית ומעודן, שהדחיק את הברבריות ואת אי-הסובלנות הדתית שאפיינו את מסעות הצלב, והדגיש דווקא את הגבורה, את האצילות ואת הפטריוטיות, אותן תכונות 'אנגליות' טיפוסיות. הפרוטסטנטים האנגלים נטו לראות בזוועות האלימות של מסעות הצלב דוגמה מובהקת לאופי הקתולי, אך אפילו הקתולים יכלו לנצל את מאות השנים שחלפו כדי לכוון את מסע הצלב ה'מודרני' כגרסה נאורה ומתוקנת של מלחמת הקודש.²⁴ בסך הכול, המונח 'מסע צלב' שימש כעת, באופן חופשי הרבה יותר, מטפורה למאבק למען מטרה נאצלת, בין אם זו התנזרות ממשקאות חריפים, זכויות נשים או פעילות מיסיונרית. הוגים ויקטוריאנים יכלו, למשל, לדבר על 'מסע צלב מתרבת' (Civilizing Crusade) מבלי לחוש בסתירה פנימית.

24 על 'מסע הצלב של שלום' ראו Schölch 1993: 65-70.

ואמנם, היה זה בצורה הסמלית הזו, כמטפורה למאבק למען מטרה צודקת, שמסעות הצלב חדרו בתחילה לשיח שליווה את מלחמה העולם הראשונה. כשהבישוף וינינגטון-אינגרם (Winnington-Ingram), הבישוף של לונדון, הכריז ב־1915 כי הכנסייה צריכה 'לגייס את האומה למלחמת קודש', הוא ראה בעיני רוחו מלחמת קודש של ממש (Wilkinson 1978: 253). אלא שבדרך כלל נטו דוברים להשתמש במונח בהשאלה, באופן פיגורטיבי ולא מילולי. בנאום שנשא ב־1916 הכריז לוי ג'ורג' כי 'צעירים נהרו מכל כנפי הארץ אל נס הזכות הבינלאומית, כמו אל מסע צלב גדול'. הביטוי הזה – 'מסע הצלב הגדול' – היה גם שמו של אוסף מנאומי המלחמה שלו שראה אור ב־1918. חשיבותו של רעיון מלחמת הקודש עבור התעמולה הבריטית, הרשמית והלא רשמית כאחת, באה לידי ביטוי במגוון עצום של דימויים חזותיים מתקופת המלחמה ומהשנים שאחריה: החל בגלויות שבהם נראו חיילים בריטים בשריון אבירים מלא, או כרזות גיוס שהראו את האביר סנט ג'ורג' נלחם בדרקון, וכלה בחלונות ויטראז' לכנסייה ואנדרטאות לצלבנים דגולים (Girouard 1981: 275-293; מוסה 1993: 80-113).²⁵ ארנו של הלוחם האלמוני, שהוצב בכנסיית וסטמינסטר ב־1920, הכיל בתוכו חרב צלבנית אמיתית שנתרמה מן האוסף הפרטי של המלך ג'ורג' החמישי (Gavaghan 1995: 26). סייקס עצמו שיחק בסרט התעמולה למען אנגליה (*It is for England*), סאגה ארוכה על אודות סנט ג'ורג', שקם לתחייה בדמותו של קצין דת במלחמה (Adelson 1975: 211-212). שפע האזכורים הללו הפכו את המסע הצלבני ההיסטורי אל ארץ-ישראל למיותר כמעט: בריטניה היתה שקועה עד צוואר במלחמת קודש באירופה, מלחמה שבה הקייזר לוהק בתפקיד הדרקון המאיים על שלומו של סנט ג'ורג', האביר האנגלי.

באופן פרדוקסלי התרחש תהליך המטפוריזציה של הרעיון הצלבני לאורך המאה ה־19 במקביל להעמקת המעורבות הבריטית בארץ-ישראל. למעשה אפשר לומר כי 'מסע הצלב האחרון' של בריטניה החל ב־1799, כשהצי הבריטי, בפיקודו של סר סידני סמית', הפציץ את חומות עכו העתיקה כדי לתמוך במתקפה העוסמאנית על צבא נפוליאון. היה זה רגע סמלי מאין כמוהו: ריצ'רד לב־הארי כבש את עכו

²⁵ השימוש בצלבן כמוטיב מרכזי בתעמולת המלחמה ובהנצחה שלאחריה לא הוגבל לבריטניה. כפי שהראה מוסה, גרמניה וצרפת השתמשו באותה שפה חזותית, שללא ספק עיצבה גם את שאיפותיהן בנוגע לסוריה ולארץ ישראל. ברוסיה, לעומת זאת, התקיימה מסורת ארוכה של אדיקות דתית עממית, שהתבטאה בעליות לרגל המוניות לירושלים מדי שנה. לצערנו, הדיון בסוגיות הללו אינו מצוי בתחום עיסוקו של מאמר זה.

מידי פֿלאַח אל־דין ב־1191. כעבור מאה שנים בדיוק גורשו הצלבנים האחרונים בארץ הקודש מאותה נקודה עצמה. מכאן כבר עולה היחס המורכב בין שיקוליה האימפריאליים של בריטניה בנוגע לארץ־ישראל לבין התהודה ההיסטורית והדתית של הארץ – הרי לא רק ב־1799, אלא לאורך כל המאה ה־19 כולה לחמו הכוחות הבריטיים לצד העוסמאנים המוסלמים ולא נגדם. מובן שאין בכך כדי לטעון שבמהלך המאה ה־19 לא נמצאו בריטים שקראו למסע צלב של ממש, לשחרור הארץ מידי הכובשים המוסלמים העריצים, אולם רק במלחמת העולם הראשונה התגבשו הנסיבות הפוליטיות והצבאיות בצורה כזו שהפכה את מימוש המטפורה לעניין מתבקש כל כך. החלטתו של לוי ג'ורג' להסיט את מרכז הכובד הצבאי מן המבוי הסתום של החזית המערבית אל הזירה המשנית במזרח התיכון גם בישרה, למעשה, ניסיון לממש את המטפורה הצלבנית, כלומר ניסיון לשוב אל מונחיה ההיסטוריים, הגאוגרפיים ואפילו המוסריים המקוריים. מבחינה תעמולתית ומורלית, לוי ג'ורג' קיווה שמסע הצלב האמיתי בזירה המשנית יאפיל על מסע הצלב המטפורי – על מלחמת הקודש – שבריטניה ניהלה נגד הקייזר בצרפת ובבלגיה. אולם תקוותו של לוי ג'ורג' נכזבה, כפי שניווכח אם נפנה לאירוע התעמולה המרכזי במערכה על ארץ־ישראל: כניסתו של אלנבי לירושלים.

בימוי הכניסה לעיר הקודש

יומיים אחרי כיבוש ירושלים נכנס אלנבי לעיר 'באורח הרשמי שהגה דמיונו הקתולי של מארק סייקס', כפי שכתב לורנס בזיכרונותיו (Lawrence 1938: 453). בעוד שאת הודעת הצנזורה היה אפשר למסור לעורכי העיתונים באופן 'פנימי וחסי', הטקס היה ביסודו מפגן פומבי, סדרה של מחוות סמליות, חזותיות וטקסטואליות כאחת. טקס כזה נדרש לבטא באופן חד ומפורש את משמעותו של המאורע החשוב הזה, בדיוק הדבר שמנגנון התעמולה, על מדיניות 'מסע הצלב הסודי' שלו, ניסה להימנע ממנו.

קבינט המלחמה הקדיש מחשבה רבה לבימוי הכניסה לעיר ולניסיון להבטיח שליטה מוחלטת על הדיווחים ועל הצילומים.²⁶ כפי שהסביר הלורד קֶרְזֶן (Curzon), שכיהן עד 1905 כמושל הכללי של הודו וייצג בקבינט המלחמה את בית הלורדים),

Official Press Bureau - Instructions to Censors, no. 390, 21 November 1917, and no. 411, 26 December 1917, HO/139/27. 26

מטרתה העיקרית של בריטניה היתה 'להפיץ את הידיעות באופן כזה שיותיר רושם חיובי על הודו ועל העולם המסלמי'. קרזן הציע כי עם כיבושה של ירושלים 'תופץ הצהרה בכל רחבי העולם המסלמי שתכריז כי אנו מגיני הדת המסלמית וכי ננהג כבוד רב במקומות הקדושים לאסלאם'. הוא התבקש לדון בנושא עם סייקס ולהכין הצהרה ברוח זו.²⁷ ההצהרה הכריזה על משטר צבאי בעיר, האיצה בתושבים לחזור ולנהל את חייהם כרגיל והבטיחה לשמור על כל האתרים הקדושים לנוצרים, ליהודים ולמסלמים.²⁸ מסגד עמר ומערת המכפלה נועדו להימסר לשליטה מסלמית בלעדית. אלנבי גם צווה להכריז כי אנשי הנוקף שעמדו בשערי כנסיית הקבר 'התבקשו להמשיך בביצוע משימותיהם הרגילות' לזכר 'רוחב לבו של הח'ליפה עמר, אשר הגן על הכנסייה'.²⁹

חשוב להזכיר כי רק שבועיים קודם לכן, ב-2 בנובמבר, פרסם הקבינט את הצהרת בלפור. הכיבוש הבריטי של ארץ ישראל נתפס ללא ספק כצעד ראשון לקראת מימוש ההתחייבות שניתנה לציונים. מעניין, אם כן, להיווכח שהאירועים בירושלים אורגנו מתוך תשומת לב בלעדית לרגישויות המסלמיות, ולא לאלה היהודיות. ייתכן שהיה זה מאמץ מודע לאזן את השפעותיה של הצהרת בלפור, שזכתה לביקורת חריפה כל כך מפיו של קרזן. ודאי שבלי קשר לתכניות ארוכות הטווח בארץ-ישראל, מטרתה המיידית של בריטניה היתה למנוע התפרצות של עוינות מסלמית. אחרי הכול, הקרב על ירושלים נתפס בראש ובראשונה כמאבק מיתי בין הנצרות לאסלאם – דיכוטומיה שליהודים לא נועד בה תפקיד מרכזי. השאיפה לרצות את דעת הקהל המסלמית ניכרת ברעיון לביים את הכניסה לעיר הקודש בהתאם לנבואה הערבית העתיקה, שעל פיה ייכנס הנביא בן המערב לירושלים דרך שער הרחמים וישים קץ לכיבוש התורכי כאשר מי הנילוס יובאו לארץ-ישראל. המייג'ור-ג'נרל דוניי, שדן בנבואה במכתב ששיגר אל לוטננט-קולונל אלפרד פרקר (Parker), המושל הצבאי של סיני, ציין כי מי הנילוס אכן הובלו לארץ ישראל דרך הצינור הבריטי. יתר על כן, 'שמו של המפקד בתעתיק ערבי מאוית 'אל-נבי', כלומר הנביא. דוניי טען כי 'יהיה חבל לא להכניס [את אלנבי דרך השער הזה ולארגן את הגשמתו של כל פרט אחר שהפולקלור המקומי עשוי

²⁷ Fisher 1999: 208-214. CAB/23/4, 21 November 1917 (19); 19 November 1917 (6). ראו גם: על עבודתה של ועדת המשנה לעניין השאיפות הטריטוריאליות, בראשותו של קרזן, מאפריל 1917, ועל מזכרו של קרזן מ-5 בדצמבר 1917 ראו פרידמן 1987: 189-191, 199-198.

²⁸ משרד המלחמה אל המטה הכללי במצרים, 21 בנובמבר 1917, WO/33/946, no. 8583.

²⁹ משרד המלחמה אל המטה הכללי במצרים, 21 בנובמבר 1917, WO/33/946, no. 8584.

לצפות לו'.³⁰ אלא שהתוכנית לא היתה מעשית. 'לרוע המזל', כתב אלנבי לאשתו, 'הדבר חייב אותנו לעבור דרך בית קברות מסלמי ודרך השטח של מסגד עמר, ולכן ויתרנו על הרעיון'.³¹ אף על פי כן, הבריטים מיהרו לעשות שימוש בפלא האטימולוגי שהפך את אלנבי ל'אל-נבי'.³²

הניסיון הציני משהו לרצות את דעת הקהל המסלמית באמצעות מימושה של נבואה עתיקה מעניין עוד יותר נוכח הדחקתה השיטתית של כל מחווה שהיתה עשויה לקסום לציבור הבריטי הנוצרי. אם אמנם ראו הבריטים בכיבוש ירושלים 'צד סנטימנטלי, רומנטי ודתי', כפי שכתב גייסלי, הרי שזה, מן הסתם, היה הרגע לחשוף אותו. כך, לפחות, חשב הבישוף מקינס (MacInnes), הבישוף האנגליקני של ירושלים, שכתב לרשויות הצבא באוקטובר והציע שמבנים נוצריים, אשר במשך מאות שנים שימשו מסגדים מסלמיים, יוחזרו כעת ליעדם המקורי. הצעתו נשקלה על ידי אנשי המחלקה הערבית, ונדחתה:

מתעורר הרושם שהבישוף מקינס מתייחס לפלישתנו אל ארץ-ישראל כאילו היתה מסע צלב, אשר הצלחתו תעמיד את הנצרות מעל האסלאם ואמונות אחרות. מכל מקום, אין ספק כי הוצאתן של תכניותיו לפועל תגרום למקומיים לחשוב כך. זוהי גישה טבעית בהחלט מצדו של בישוף נוצרי, אך אין היא מביאה בחשבון את התועלות הצבאיות והפוליטיות, אשר הן שצריכות להנחות אותנו.³³

הבישוף לא אמר נואש, וביקש להצטרף לפמלייתו של אלנבי ככומר צבאי של כבוד, לבוש מדים. גם הרעיון הזה נפסל: 'לא יהיה זה נכון להתיר לבישוף מקינס להשתתף בטקס במעמד כלשהו, כיוון שנוכחותו בוודאי תסבך אותנו עם בני בריתנו, שמנהיגי הדת שלהם (שלארבים מהם עשויות להיות תביעות מוצדקות יותר) יחשבו כי מוליכים אותם שולל'.³⁴

30 דוני אל פרקר, 16 בנובמבר 1917, 'Egypt 1917-1918', IWM 69/21/2, box 2, Dawnay Papers.

31 אלנבי אל אשתו, 11 בדצמבר 1917, מצוטט אצל Newell 1991: 190. הערתו של אלנבי אינה מובנת כל כך, שכן שער הרחמים נחסם מאז התקופה הצלבנית.

32 'General Allenby and the Arabs', *Times*, 14.3.1918, 5.

33 גרייבס אל דיס, 15 באוקטובר 1917, FO/882/14, PA/17/12.

34 קלייסון אל וינגייט, 25 באוקטובר 1917, FO/882/14, PA/17/13.

בסופו של דבר נעדר הטקס כל סממן אנגליקני, או אפילו נוצרי. גם לא הודגשה בו בדרך כלשהי העובדה שהניצחון הזה הושג על ידי צבאות בריטניה ומושבות הכתר, כמעט ללא עזרה של בנות הברית. הבריטים חשדו מאוד בניסיון הצרפתי לגרוף הון פוליטי מן הניצחון. בקשתו של הקונסול הצרפתי בירושלים להצטרף לתהלוכה של אלנבי נדחתה בנימוק שמדובר באירוע צבאי ולא אזרחי.³⁵ אף על פי כן, התהלוכה של אלנבי אורגנה בקפידה כך שתייצג את כל הכוחות של בנות הברית בארץ-ישראל.³⁶ נוסף על מפקד הכוחות וקציני המטה כללה התהלוכה גם את 'מפקדי חילות העזר של צרפת ואיטליה, את ראשי משלחת פיקו [Picot] ואת הנספחים הצבאיים של צרפת, איטליה וארצות הברית של אמריקה'. התהלוכה נכנסה לעיר דרך שער יפו, ומשם עשתה דרכה אל מגדל דוד, שם הקריא אלנבי את ההכרזה. המשמרות ייצגו את 'אנגליה, סקוטלנד, אירלנד, וילס, אוסטרליה, הודו, ניו זילנד, צרפת ואיטליה'.³⁷ סמלי השליטה הבריטית צומצמו ככל האפשר. קבינט המלחמה הורה 'לא להניף דגלים כלשהם'.³⁸

אין להסיק מכך שהטקס היה נטול סמליות. דומה שכניסתו של אלנבי ברגל אכן נחרתה בזיכרון הקולקטיבי (Newell 1991: 190n.; McKernan 1993). גם ההחלטה הזו הוכתבה על ידי לונדון. ב-21 בנובמבר קיבל אלנבי הודעה שבה נאמר כי 'תהא לכך חשיבות פוליטית ניכרת אם בכניסתך הרשמית אל העיר תרד מסוסך בשער העיר ותיכנס רגלית. הקיסר הגרמני רכב פנימה, ונאמר עליו ש"טובים ממנו הלכו ברגל"'. היתרון בהבדלי ההתנהלות ברור מאליו.³⁹ חשוב לשים לב כי הוראות הבימוי הללו התייחסו לא לכניסתו של ישו לירושלים, אלא לכניסתו של הקייזר; אלנבי לא התבקש להפגין ענווה נוצרית, כזו שתזכיר את הצלוב, אלא להעמיד תמונה מנוגדת ליוהרה הגרמנית.⁴⁰ העיתונות הבריטית, להוטה כתמיד לשמוח לאידם של הגרמנים, הבינה זאת חיש מהר. הדיילי סקץ' (*Daily Sketch*)

35 ראו בלפור אל השגריר הצרפתי, 23 בנובמבר 1917, FO/371/3061, fo. 415.

36 עם זאת, לא נכללו בה בציגים של חיל העבודה המצרי (Egyptian Labour Corps), למרות תרומתו המכרעת לפריסת קווי האספקה, ולפיכך לניצחון הבריטי.

37 אלנבי אל משרד המלחמה, 11 בדצמבר 1917, WO/33/946, no. 8693. להנחיות שיצאו ב-10 בדצמבר 1917 וחולקו לכל חבר במצעד ראו WO/95/4369, Z/77/027. מסמך זה אינו מתייחס לנוכחותם של כוחות הודיים.

38 CAB/23/4, 26 November 1917 (4). היתה זו תשובה לשאלה של אלנבי.

39 משרד המלחמה אל המטה הכללי במצרים, 21 בנובמבר 1917, WO/33/946, No. 8582.

40 במאס פרסמה מחלקת המידע עלון שכותרתו 'השוואה בין הכרזתו של הגנרל אלנבי לתושבי ירושלים וההכרזה שפורסמה בידי רשויות הצבא הגרמני בהולד, צפון צרפת'. ראו אשקרופט אל גייסלי, 20 במאס 1918, FO/395/242, no. 52214.

כתב שהיתה זו 'מכה קשה לחלום הגרמני על שליטה במזרח ולשאיפתו להיעשות "שומר" המקומות הקדושים'.⁴¹ 'אלנבי הוא משיב הצדק וההגינות בין כל האמונות, בניגוד לדמות הכובש היהיר שהיה לובש הקייזר – כפי שגם ניסה לעשות לפני המלחמה', נכתב בדיילי מירור (*Daily Mirror*), תחת הכותרת 'בלתי-קיסרי'. לכל אלה שסברו כי 'איננו משתבחים די הצורך בניצחונות שלנו', הסביר העיתון כי 'הדבר נובע מן העובדה שגנרלים בריטים והעם הבריטי שונאים להתרברב. עניין זה מזכיר גם את הניגוד בין כניסתו השחצנית של הקייזר הגרמני לירושלים (והתנהלותו היהירה בכל רחבי המזרח) לפני המלחמה'.⁴² במילים אחרות, בימיו הכניסה הבריטית לירושלים כך שתעמוד בניגוד לביקורו של הקייזר ב-1898 סייע לטשטש את ההקשר הנוצרי הפרובוקטיבי, משום שהוא מיקם את הגרמנים בלב הסכסוך הבריטי-תורכי (או נוצרי-מסלמי).⁴³ האקט של אלנבי לא היה נוצרי כמו שהיה אנטי-גרמני.

האלמנטים הבולטים ביותר בכניסתו של אלנבי לירושלים היו דווקא אלה שנעדרו ממנה: לא היתה שם התייחסות מפורשת לניצחון בריטי, להבדיל מניצחון של בנות הברית, ולא היו שם מחוות אנגליקניות מפורשות או אפילו נוצריות. כפי שראינו, היעדרם של האלמנטים הללו היה פרי מהלך מחושב ששיקף זהירות, ואולי חולשה, אבל אפשר גם להבינו בצורה אחרת לגמרי. הטיימס, למשל, הבחין מיד כי השתיקה הזו טובה מאלף מילים: 'הגנרל אלנבי ובני לווייתו הלכו ברגל, ולא עשו מאמצים כלשהם להצית את דמיונם של הצופים. לא נדרשו מאמצים כאלה. הצעדים שננקטו דיברו וידברו בעד עצמם'. ובכל זאת, העיתון מיהר לדבר עליהם בעצמו:

מי שיראה בגישתו של המפקד הבריטי רק מהלך מחושב שנועד להפיק תועלת פוליטית יטעה מאוד בהבנת משמעותה וימעיט מאוד בערכה. במהותה, זוהי הגנה על הנצרות. בתקופה שבה קרוע העולם הנוצרי במאבק שתחילתו בשאיפותיהם האפיקורסיות של מי שחזרו למעשה לפולחן צמא הדם של 'האל הגרמני הישן' שלהם, בולטת הגישה הזו כסימן לכך שהיושר והצדק – נשמת אפו של המוסר

Daily Sketch, 11.12.1917, 1. 41

Daily Mirror, 11.12.1917, 6. 42

43 למעשה לא היתה גם התייחסות ישירה לעובדה המוכרת, כי הקייזר נכנס לעיר בלבוש צלבני. אפילו כאן הודחקה התמה הצלבנית, לפחות באופן רשמי.

הנוצרי – ממשיכים להנחות את המנצחים הנוצרים אפילו בלהט הניצחון.⁴⁴

כפי שמבהיר העיתון, היעדרן המופגן של מחוות בריטיות/נוצריות הוא בדיוק הדבר שמצביע באופן מובהק כל כך על ניצחונו של האתוס הבריטי/נוצרי. סובלנות דתית, אותו מאפיין ישן וטוב של הקולוניאליזם הבריטי, מוצג כאן כתכונה נוצרית טיפוסית, תכונה שעומדת בסתירה לא לאופי התורכי (המסלמי), אלא דווקא לאופי הגרמני (צמא הדם, הפגאני). הנצרות שמתוארת כאן איננה הנצרות המזוהה עם המקומות הקדושים, הנצרות של אמונת הצלבנים שעמדה כנגד האסלאם, אלא דווקא הנצרות של מלחמת הקודש המטפורית, מלחמת הקודש שהאנגלים מנהלים נגד הגרמנים בחזית המערבית. התואר 'נוצרי' מוגדר כאן מחדש: בעל רוח ספורטיבית, ישר, הגון, שומר על מוסריותו אפילו בלהט הניצחון. במילה אחת: אבירי.

חשוב להעיר, עם זאת, כי היתה זו רק אחת מן הפרשנויות האפשריות לטקס. 'הטקס כולו אמר הדרת כבוד ופשטות', הסביר הכתב הצבאי ו"ט מאסי (Massey) בדיווחו לעיתונות הלונדונית, 'והיה מלא משמעות'.⁴⁵ אבל מה היתה המשמעות הזו? 'דמיונו הקתולי' של סייקס העמיד אירוע שפתח פתח לשפע פרשנויות. בעזרת הכוונה היה אפשר לפרשו (כפי שאמנם נעשה) כך שירצה את האפיפיור, את האיכרים הרוסים, את ההודים המסלמים, את הציונים, את ערביי ירושלים, את האמריקנים וכך הלאה.⁴⁶ למרבה המזל, הטיימס זיהה את המשמעות המסוימת שהיתה לו עבור הציבור הבריטי, והוא מיהר לחלוק את הפרשנות הזו עם קוראיו. אבל הטקס לא היה יכול לייצג את עצמו. היה צריך לפרש אותו, להסביר אותו, לייצג אותו.

כתוצאה מכך נוצרה סתירה קיצונית בין האופן שבו אורגן הטקס לבין הרוח התעמולתי שהממשלה הבריטית ציפתה להפיק ממנו. לפיכך אין זה מפתיע ששבועיים

44 Times, 13.12.1917, 9. מאמר המערכת הזה נפתח בהשוואה בין כניסתו של אלנבי לזו של הקיזר.

45 Times, 17.12.1917, 9.

46 ראו וינגייט אל משרד החוץ בהודו, 13 בדצמבר 1917, FO/395/152, no. 236464; משרד החוץ אל הוותיקן, 10 בדצמבר 1917, FO/371/3061, no. 234308; שדרים רבים נוספים ב-FO/371/3061. המברק לסר ג'ורג' ביוקנן, השגריר הבריטי בפטרבורג, קבע כי 'אף שיש לפנות אל רגשי הדת הרוסיים, חשוב שההצהרות לא יכילו דבר שיפגע ברגשות המסלמים'. יש להימנע מביטויים כגון "מלחמת קודש", "מסע צלב" וכו', אף שאת התורכים (בתור תורכים ולא בתור מסלמים) אפשר בהחלט לגנות. ראו משרד החוץ אל ביוקנן, פטרבורג, 8 בדצמבר 1917, FO/395/152.

בלבד לאחר שעלצו לשמוע כי 'פרסום נרחב' ניתן לנפילת ירושלים, וכי האירוע 'הותיר רושם רב בכל רחבי העולם',⁴⁷ הוטרדו חברי קבינט המלחמה ללמוד כי 'נעשה שימוש מוגבל ביותר, לצורכי תעמולה, בכיבוש ירושלים'. אף שסר אדוארד קרסון (Carson), השר האחראי על מערך ההסברה, טען בתוקף כי 'נשלחה כמות אדירה של חומר תעמולה לחו"ל', בישיבת הקבינט צוין כי 'נואמים בארצנו עשו שימוש מועט יחסית בחומר. הוצע כי חומרים מעניינים יישלחו לכמרים ולאנשי דת בני כל הזרמים [הנוצריים], במטרה להשתמש בהם בכנסיות'.⁴⁸ לא נותרה ברירה, אם כן; הוחלט לשוב אל הצד הסנטימנטלי, הרומנטי והדתי של המערכה.

מארק סייקס ו'הצלבן שטוף הגעגועים'

בעקבות כיבוש ירושלים עשה מארק סייקס מאמצים נמרצים לייצר חומרי תעמולה. ב-7 בינואר 1918 שלח מברק לגילברט קלייטון (Clayton), מי שעמד בראש המודיעין הבריטי בקאהיר והצטרף אל כוחותיו של אלנבי כקצין הפוליטי הבכיר, וביקש לקבל בדחיפות מאמרים לפרסום בעיתונות. 'אנחנו מאבדים הזדמנויות יקרות לתעמולה ולליבוי הרגשות ברחבי העולם', הזהיר סייקס.⁴⁹ אין ספק שאינספור קשיים ביורוקרטיים וטכניים עיכבו את המברקים ששיגר קלייטון ללונדון, אבל בסופו של דבר, הבעיה האמיתית היתה בעיה של ייצוג, של מתן פרשנות. 'החומר הזה עלוב להחריד, חסר כל ערך', העיר סייקס בזעם על אחת הטיוטות שקיבל מקלייטון. 'אין לו שום מושג בתעמולה והוא טועה על ימין ועל שמאל'.⁵⁰ במברק אופייני השתלח סייקס:

אמור לסטורז [Storrs, לימים מושל ירושלים] לרדת מהטון המתנשא. מה שדרוש לנו הוא חומר קריאה לבאי הכנסיות ובתי התפילה באנגליה; לאירים מניו יורק; לאיכרים ולמוז'יקים האורתודוקסיים בבלקן; לקתולים בצרפת ובאיטליה; ליהודים ברחבי העולם; להודים ואלג'ירים מסלמים.

CAB/23/4, 17 December 1917 (12). 47

CAB/23/4, 2 January 1918 (12). 48

סייקס אל קלייטון, 7 בינואר 1918, no. 4282, FO/395/237. 49

הערה של סייקס על טיוטה ששלח קלייטון לצורכי פרסום בעיתונות, ללא תאריך, 50

FO/371/3383, fo. 18

המאמרים צריכים להביא סיפורים מרתקים ותיאורי מראות; פרטים ציוריים. לשבות את הבריטים בקסמי ארץ הקודש, התנ"ך והברית החדשה [...] ⁵¹

סייקס הסביר כיצד יש להתאים דימויים ונופים כדי לייצר תעמולה עבור קהלי מטרה מסוימים. במקרה של הקוראים הבריטים, כשביקש 'לרדת מהטון המתנשא' ('ring off the highbrow line'), הוא התכוון לכך שיש לשנות את הנימה האימפריאלית הגבוהה והמנוכרת ולהחליף אותה בגישה יראת שמים ואדוקה יותר. דבריו סימנו חזרה רשמית אל התמה המודחקת של גייסלי: מסע הצלב החדש לשחרור ארץ הקודש. 'מקומות קדושים בירושלים' (קטע שהוברק מארץ-ישראל ללונדון, אושר על ידי סייקס ופורסם בטיימס ב-23 במארס 1918) פתח בתיאור כנסיית הקבר והמצבה ש'תחתה שכב באין מפריע האביר האנגלו-הנורמני, סר פיליפ דובינ'י, במשך כמעט שבע מאות שנה, ממתין לשובם של האנגלים'. ⁵² מאמרי עיתונות כאלה, וסרט תעמולה כמו הצלבנים החדשים, שכולם הופקו והופצו על ידי מחלקת המידע, התייחסו כעת במפורש להיסטוריה הצלבנית. העובדה שהצנזורה המשיכה לאכוף, לפחות בצורה חלקית, את האיסור על אזכור כלשהו של מסעות הצלב מצביעה על מודעות מורכבת יותר להבחנה האפשרית בין תעמולה המיועדת לקהל המקומי בבריטניה לבין תעמולה המיועדת למדינות אחרות. ⁵³ אך היא גם מרמזת לכך שסייקס סטה ביודעין מן הקו הרשמי, כיוון שהבין כי חרף הרגישויות המסלמיות, שימוש בשיח חילוני לתיאור המערכה בארץ-ישראל – שיח אימפריאלי יבש, חף מהתלהבות דתית – פשוט לא יצליח לסחוף את הציבור הבריטי. מאמר תעמולה נוסף, 'חג הפסחא בירושלים', מודה בכך מפורשות:

במהלך הכיבוש הבריטי של ארץ-ישראל הקפדנו מאוד להתחשב ברגשות הדת של אחרים. המקומות המקודשים והחגים הקדושים לאמונות נושנות או זרות זכו לכבוד מיוחד. עד כדי כך, שהיו מי שתהו אם יש לנו דת משלנו. חג הפסחא הנוכחי בירושלים סיפק

⁵¹ סייקס אל קלייטון, 15 בינואר 1918, FO/371/3383. ראו גם Wilson 1989: 467. ⁵² Times, 29.3.1918, 3.

⁵³ הוועדה הלאומית ליעדי המלחמה (National War Aims Committee), שהיתה אחראית לתעמולה בקרב הציבור הבריטי, הוקמה באוגוסט 1917. ראו Sanders and Taylor 1985: 65-70, 77.

את התשובה לכך. הצבא הבריטי חגג את חגה הגדול ביותר של הכנסייה במקום שבו חיילים אנגלים מעולם לא התפללו לפני כן בחג הפסחא. המלך ריצ'רד מעולם לא הגיע לעיר הקודש, אך אנשיו של המלך ג'ורג' אכלו את לחם הקודש ושרו את מזמורי הפסחא בכנסיית סנט ג'ורג' שלהם, מחוץ לשער שכם בירושלים [...].⁵⁴

מן הראוי, עם זאת, לציין כי המאמרים הללו, שנפתחו בדרך כלל בהתייחסות מפורשת למורשת הצלבנית של העם האנגלי, מיהרו לטפל בהיבטים אחרים של הנוכחות הבריטית בארץ הקודש. המאמר שפורסם תחת הכותרת 'המקומות הקדושים בירושלים' מייחס חשיבות רבה לעובדה שחיילים בריטים חזרו סוף-סוף אל ארץ ישראל, אבל הוא מסתיים דווקא בתיאור של 'חייל נשוי החושב על אשתו וילדיו', ומבקר לעתים תכופות בכנסיית המולד שבבית לחם משום ש'היא מזכירה לו את חג המולד, את משפחתו ואת ביתו'.⁵⁵ המאמר 'חג הפסחא בירושלים' מסתיים בנימה דומה להפליא:

זכרו של המקום, המסורות המיסטיות הקשורות בו וסיפורו הקדוש העסיקו את מחשבותיהם של כל אלה שהתפללו בין כותלי כנסיית הקבר; אך בכרענו ברך בכנסיית סנט ג'ורג' – אותו אי קטן של אדמה אנגלית שהוקם בארץ ישראל כדי לעודד את רוחם של הנודדים בארצות רחוקות – נזכרנו בבית, ובשארי בשרנו בצרפת, ובמנהגי ההודיה שלנו עצמנו בחג הפסחא [...].⁵⁶

מה שנפתח כמסע אל המזרח מסתיים במבט עורג מערבה; הכורעים ברך בירושלים נזכרים דווקא באדמת אנגליה; הצלבנים החדשים הם בעצם נוודים בארצות רחוקות, והם מתגעגעים הביתה.

כדי להסביר את התפנית הנרטיבית הזו ראוי לשים לב כי במברקו התקיף והמפורט של סייקס לא הודגשו מסעות הצלב. סייקס דרש רק 'פרטים ציוריים' שישבו את הבריטים בקסמי ארץ הקודש, התנ"ך והברית החדשה. דומה שאין זה מקרה שסייקס התעלם בדבריו מהמסורת הצלבנית. הדבר רומז לפוטנציאל התרבותי

Times, 22.4.1918, 7. 54

Times, 29.3.1918, 3. 55

Times, 22.4.1918, 7. 56

המוגבל של דימוי הצלבן. המתח שבא לידי ביטוי כאן לא היה בין המרכז המטרופוליטני האימפריאלי לבין נתיניו המסלמים, אלא בין מרכיביו של המרכז האימפריאלי עצמו. מאמץ התעמולה דרש 'חומר קריאה לבאי הכנסיות ובתי התפילה באנגליה', וסייקס הציע להדגיש במיוחד את ההקשרים התנ"כיים של ירושלים ושל ארץ ישראל.⁵⁷ הדבר עשוי להיראות מובן מאליו, טריוויאלי אפילו, אך עובדה היא שעד השלב הזה בקמפיין, התעמולה הרשמית בנושא חזית ארץ ישראל פשוט לא התייחסה להילה המקראית של הארץ.

ייתכן שסייקס הסיק את המסקנות המתבקשות מנאומו של ראש הממשלה בבית הנבחרים ב-20 בדצמבר 1917. לוי ג'ורג' החל בהתייחסות מרומזת לעבר הצלבני, בטרם פנה להתרפק על הזיכרונות הקשורים במקומות הקדושים: 'שם של כל כפר וכל גבעה שהוחזקו על ידי הצבא הבריטי, ושעליהם נלחמו חיילים בריטים בארץ המהוללת הזו, רוטט מזיכרונות קדושים. באר שבע, חברון, ביתניה [Bethany], בית לחם, הר הזיתים – כולם שמות שחרותים על לוח לבו של העולם'.⁵⁸ אין זה מקרה שדווקא לוי ג'ורג' היה מי שהצביע על ההיבט הרגשי הזה של המערכה בארץ ישראל. ילדותו כבן למשפחה נון-קונפורמיסטית אדוקה היתה גדושה דימויים דתיים, האופייניים כל כך לתרבות הפרוטסטנטית העממית, וכמובן רחוקים מאוד מהתרבות האנגלו-קתולית הגבוהה. בהזדמנות אחרת הוא הודה: 'גדלתי בבית ספר שבו למדתי הרבה יותר על ההיסטוריה של היהודים מאשר על ההיסטוריה של ארצי שלי' (Lloyd George 1925: 48). אין פלא ששמות המקומות בארץ ישראל היו מוכרים לו יותר מאלה של החזית המערבית (ויצמן 1962: 155).

הפער בין התרבות הדתית הפופולרית הזו לאתוס הצלבני נשען על שורה של הבדלים פוליטיים, חברתיים ודתיים. בעוד שהאתוס הצלבני זוהה בעיקר עם בני המעמדות העליונים, התרבות הדתית העממית זוהתה דווקא עם ההמונים, עם בני מעמד הפועלים והמעמד הבינוני הנמוך. בעוד שסיפורי הצלבנים הציגו את ארץ ישראל כיעד להשתלטות, כיבוש, נישול ושליטה, בתרבות הדתית הפופולרית

⁵⁷ המונחים שבהם משתמש סייקס רומזים להבחנה בין שני זרמים פרוטסטנטיים, שיש לה גם השלכות מעמדיות. 'כנסייה' (Church) משרתת קהל מאמינים אנגליקני, כלומר כזה שנמנה עם הזרם הרשמי המרכזי של הכנסייה הפרוטסטנטית באנגליה. 'בית תפילה' (Chapel) נועד לעומת זאת לקהילה של נון-קונפורמיסטים, כלומר אלו הנמנים עם הכתות הרדיקליות שמחוץ לכנסייה הרשמית, כתות הקרובות יותר למסורת הפוריטנית. באופן גס מאוד אפשר לקבוע כי 'כנסייה' עשויה לרמוז למעמד הבינוני, ואילו השימוש במונח 'בית תפילה' יתייחס לבני המעמדות הנמוכים יותר.

⁵⁸ 2211, col. 20 December 1917, 5th ser. 100, UK Parliamentary Debates (Commons).

זוהתה ארץ ישראל עם המסורות והמוסדות של חיי הדת היום-יומיים: הביקור המשפחתי בכנסייה ובבית התפילה; שיעורי הגאוגרפיה המקראית בבית הספר של יום ראשון; המזמורים והדרשות על ירושלים והזוהבה של מעלה; התנ"ך המשפחתי המאויר, עם איורי האבות וארץ הקודש; ודמותה של האם, שהיתה מופקדת בדרך כלל על חינוכם הדתי של הילדים. בעוד שהאתוס הצלבני הפנה את מבטו מעבר לים, החוצה, מזרחה, התרבות הדתית הציבה אתוס מתחרה שהביט דווקא פנימה, הביתה.

הפער החברתי והתרבותי הזה בולט במיוחד במכתבים, ביומנים ובזיכרונות שכתבו 'הצלבנים' שטופי הגעגועים' עצמם. כבר טענתי כי החיילים הפשוטים שלחמו בארץ ישראל השתמשו לעתים רחוקות בלבד בדימוי הצלבני. את היעדרם של דימויים מוגדרים תמיד קשה יותר להוכיח, אבל ישנן תמות שמופיעות בתדירות כזו ובשפע כזה שאינם מותירים ספק כמעט בנוגע למשמעותן עבור החיילים. ראשונה מביניהן היתה הרעיון שנופי ארץ ישראל קשורים ללא עוררין בתנ"ך, בהיסטוריה הנוצרית ובמוסר הנוצרי. כפי שהסביר חייל רהוט אחד: 'תחילה עלתה תחושה של מקום מוכר, כאילו חווינו כבר את התמונה כולה בזמן כלשהו בעבר, ובעקבותיה עלה זכרם של סיפורי התנ"ך מימי הילדות' (Bluett 1919: 94). התפיסה הסנטימנטלית הזו של המערכה היתה, למעשה, הפרספקטיבה הפופולרית שסייקס ביקש. ראשית, היא הרחיקה את המערכה מן הסוגיה הבעייתית של יחסי נוצרים-מסלמים ומיקמה אותה לבטח בתוך עולם נוסטלגי ומוזהב של כנסייה כפרית באנגליה, בתוך תמונה מגוננת של 'בית' שהעבירה מסר ברור יותר מכל נאום על יעדי המלחמה. החיבור בין התמה הצלבנית, האינטואיטיבית כל כך עבור התועמלנים הבריטים, לבין פנייתם המודעת למסורת הדתית העממית הוא שהוליד את הדימוי ההיברידי שהופיע בתעמולה הבריטית – הצלבן שטוף הגעגועים; הצלבן שחולם על השיבה הביתה. מבחינה גאוגרפית שילב הדימוי הזה את ארץ הקודש עם ה'בית' באופן שאיזן את התנועה הצבאית מזרחה על ידי ההתבוננות מערבה (לאנגליה, אך גם אל החפירות בצרפת). מבחינה פוליטית, הוא הדגיש את המסורת הצלבנית אבל הרחיק אותה מן הפולמוס הנוצרי-מסלמי הנפיץ. מבחינה תעמולתית, דימוי הצלבן המתגעגע אימץ את האתוס הצלבני שקרא להתפשטות מיליטריסטית ולכיבוש, אבל הזכיר את ה'בית', הגורם הראשוני שהצדיק, מלכתחילה, את מלחמת הקודש. מבחינה חברתית, הדימוי הזה הציג את החייל האנגלי הפשוט כצאצא רוחני של האביר האצילי (הגורמני), אבל ייחס לו להט דתי שמזכיר דווקא את המאמין הנון-קונפורמיסטי הפשוט (האנגלו-סקסי). והעיקר – הדימוי הזה

שילב בין התעמולה הרשמית לבין דעת הקהל. הוא הנציח את הדימוי הצלבני, אך עשה זאת בצורה שעלתה בקנה אחד עם התרבות הדתית הפופולרית ושיקפה את העייפות מן המלחמה.

באופן פרדוקסלי, דימוי הצלבן שטוף הגעגועים גם עלה בקנה אחד עם העובדה המפתיעה משהו, שגם אלו שעמדו על המאפיינים הצלבניים של המערכה בארץ-ישראל לא הוטרדו במיוחד, כך נראה, מהשלכותיה האפשריות של ההשוואה, כלומר מהחשש שמסע הצלב החדש הזה עלול להסתיים כמו קודמיו; מהשאלה מה צופן העתיד לצלבנים עצמם, כעת שהשיגו את החזון של ממלכה נוצרית חדשה בארץ שהצהרת בלפור לא בדיוק שיקפה את החזון של סייקס בראיון לאובזובר ישראל. 'איננו צריכים לשאול מי יהיה בירושלים', הסביר סייקס בראיון לאובזובר (Observer) בדצמבר 1917. 'העיקר שהתורכי כבר איננו'.⁵⁹ וכך, אף שהיה ברור כי בריטניה לא תוותר על המעבר החדש הזה להודו, הרי שטבעו המדויק של ההסדר העתידי עדיין לא היה נהיר די צרכו, לאור ההתחייבויות הסותרות שהעניקו הבריטים לציונים, לערבים ולבנות הברית. דמותו האמביוולנטית של הצלבן שטוף הגעגועים – לוחם הסתייגות אישית – שיקפה נאמנה את הערפול הזה. דיויד פרומקין מעומעמת על ידי הסתייגות אישית פג תוקפו של ההסדר שיושם במזרח התיכון בשנת טען, כי מנקודת המבט הבריטית פג תוקפו של ההסדר שיושם במזרח התיכון בשנת 1922 עוד לפני שבוצע. קובעי המדיניות הבריטים כפו על האזור הסדר שבעיקרו של דבר לא האמינו בו בעצמם (פרומקין 1994: 465). פרומקין מתייחס, כמובן, לרשת מורכבת מאוד של אינטרסים פוליטיים, צבאיים וכלכליים, אבל נראה כי הדברים משקפים את תחושתם של החיילים והתועמלנים גם יחד כבר ב-1918. מהבחינה הזאת, הקושי לכוון נרטיב רשמי גם שיקף את חוסר הוודאות בנוגע לאינטרסים האימפריאליים של בריטניה בארץ-ישראל במהלך המלחמה וגם במהלך שנות המנדט; כישלונה של תעמולת 'מסע הצלב האחרון' מסמל במידה רבה גם את כישלונה של 'מסע הצלב' עצמו.

אין בכך כדי להמעיט מעצמתו של המנגנון הקולוניאלי הבריטי, שבשלושים שנותיו בארץ-ישראל עיצב מחדש את המציאות הגאופוליטית באזור: האנגלים בירושלים אולי המשיכו לפאר במזמורי הכנסייה של יום א' את ירושלים של מעלה, אבל למעשיהם היתה השפעה דרמטית על ירושלים של מטה. אף על פי כן, חשוב לזכור כי לא נוכל להבין את השינוי הזה לאשורו אם לא נשכיל לזהות את

שלל המתחים והסתירות, התקוות והחרדות, הגעגועים והשאיפות שהזינו אותו. השיח האוריינטליסטי – אותו אוסף של חלומות, דימויים, פנטזיות, מיתוסים, אובססיות וצרכים – לא היה, ולא יכול להיות, מונוליטי. עלינו מוטלת החובה לפענח מיהם החולמים ומהם החלומות.

ביבליוגרפיה

ארכיונים:

Public Record Office (PRO)
Imperial War Museum (IWM)

עיתונים שהוזכרו במאמר:

Daily Mirror
Daily Sketch
Evening Standard
Observer
Punch
Times

מקורות:

- ויצמן, חיים, 1962 [1949]. מסה ומעש: זיכרונות חייו של נשיא ישראל (תרגום: אשר ברש), ירושלים: שוקן.
- מוסה, ג'ורג', 1993 [1990]. הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זיכרון שתי מלחמות העולם (תרגום: עמי שמיר), תל אביב: עם עובד.
- פרומקין, דוד, 1994 [1989]. השלום האחרון: כך נוצר המזרח התיכון המודרני, 1914-1922 (תרגום: אורה גרינגרד), תל אביב: דביר.
- פרידמן, ישעיהו, 1987 [1973]. שאלת ארץ ישראל בשנים 1914-1918: מערכת היחסים שבין בריטניה, הציונות והערבים (תרגום: משה רוזן והמחבר), ירושלים ותל אביב: הוצאת מאגנס ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- Adelson, Roger, 1975. *Mark Sykes: Portrait of an Amateur*, London: Jonathan Cape.
- Antonius, George, 1938. *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, London: Hamish Hamilton.

- Bey, Cecil D., 1987. *The Road to Armageddon: The Martial Spirit in English Popular Literature 1870-1914*, Durham, N.C: Duke University Press.
- Bluett, Anthony, 1919. *With Our Army in Palestine*, London: Andrew Melrose.
- Busch, Briton Cooper, 1971. *Britain, India, and the Arabs, 1914-1921*, Berkeley: University of California Press.
- Fisher, John, 1999. *Curzon and British Imperialism in the Middle East, 1916-19*, London: Frank Cass.
- Fussell, Paul, 1975. *The Great War and Modern Memory*, New York: Oxford University Press.
- Gavaghan, Michael, 1995. *The Story of the Unknown Warrior*, Preston: M & L.
- Gilbert, Vivian, 1923. *The Romance of the Last Crusade*, New York: Appleton.
- Girouard, Mark, 1981. *The Return to Camelot: Chivalry and the English Gentleman*, New Haven: Yale University Press.
- Hopkin, Deian, 1970. 'Domestic Censorship in the First World War', *Journal of Contemporary History* 5: 151-69.
- Hudson, Joel C., 1995. *Lawrence of Arabia and American Culture: The Making of a Transatlantic Legend*, Westport, CT.: Greenwood.
- Hughes, Matthew, 1996. 'General Allenby and the Palestine Campaign 1917-1918', *The Journal of Strategic Studies* 19: 59-88.
- Hughes, Matthew, 1996. 'Lloyd George, the Generals and the Palestine Campaign', *Imperial War Museum Review* 11: 4-17.
- Lawrence, T.E., 1935. *Seven Pillars of Wisdom*, London: Jonathan Cape.
- Leslie, Shane, 1923. *Mark Sykes: His Life and Letters*, London: Cassell.
- Lloyd George, David, 1918. *The Great Crusade*, London: Hodder & Stoughton.
- Lloyd George, David, 1925. 'Afterward', in Philip Guedalla, *Napoleon and Palestine*, London: George Allen & Unwin, 45-55.
- Lloyd George, David, 1936. *War Memoirs of Lloyd George* vol. II, London: George Allen & Unwin.
- Low, Rachel, 1971. *The History of the British Film 1918-1929*, London: Allen & Unwin.
- MacKenzie, John M. (ed.), 1986. *Imperialism and Popular Culture*, Manchester: Manchester University Press.
- Marrin, Albert, 1974. *The Last Crusade: The Church of England in the First World War*, Durham, N.C.: Duke University Press.

- McKernan, Luke, 1993. "The Supreme Moment of the War": General Allenby's Entry into Jerusalem', *Historical Journal of Film, Radio, and Television* 13: 169-180.
- McLeod, Hugh, 1996. *Religion and Society in England, 1850-1914*, London: Macmillan.
- Messinger, Gary S., 1992. *British Propaganda and the State in the First World War*, Manchester: Manchester University Press.
- Newell, Jonathan, 1991. 'Allenby and the Palestine Campaign', in Brian Bond (ed.), *The First World War and British Military History*, Oxford: Oxford University Press, 189-226.
- Omissi, David, 1999. *Indian Voices of the Great War: Soldiers' Letters, 1914-1918*, London: Macmillan.
- Parker, Peter, 1987, *The Old Lie: The Great War and the Public-School Ethos*, London: Constable.
- Ragussis, Michael, 1995. *Figures of Conversion: 'The Jewish Question' and English National Identity*, Durham, N.C.: Duke University Press.
- Sanders, M.L. and Taylor, Philip M., 1982. *British Propaganda during the First World War 1914-1918*, London: Macmillan.
- Schölch, Alexander, 1993. *Palestine in Transformation 1856-1882: Studies in Social, Economic and Political Development* (trans. William C. Young and Michael C. Gerrity), Washington: Institute for Palestine Studies.
- Shadur, Joseph, 1999. *Young Travellers to Jerusalem: The Holy Land in American and English Juvenile Literature 1785-1940*, Ramat Gan: Bar-Ilan University Press.
- Siberry, Elizabeth, 1995. 'Images of the Crusades in the Nineteenth and Twentieth Centuries', in Jonathan Riley-Smith (ed.), *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford: Oxford University Press, 1995, 365-385.
- Smither, Roger (ed.), 1994. *The Imperial War Museum Film Catalogue I, The First World War Archive*, Trowbridge: Flicks Books.
- Spach, John Thom, 1996. 'Allenby and the Last Crusade', *Military History* 12: 26-32.
- Westrate, Bruce, 1992. *The Arab Bureau: British Policy in the Middle East, 1916-1920*, University Park: Pennsylvania University Press.
- Wilkinson, Alan, 1978. *The Church of England in the First World War*, London: CSM.

- Wilson, Jeremy, 1989. *Lawrence of Arabia*, London: Heinemann.
- Young, Robert J.C., 1990. *White Mythologies: Writing History and the West*. London: Routledge.